

“KRISTAU ELIZAK, KRISTAU HERRIARENAK”: IKERKETA ZAIL BATEN OINARRIAK¹

Iñaxio Azkoaga, Uitzu, Gorriti eta Lekunberriko apaiza, Euskal Pastortzaren Sailekoa eta NUPen irakaslea.

Miguel Larranbeberere, Uharte Arakilgo eta San Miguel Santutegiko apaiza eta izen bera daraman kofradiako apaiza.

ELIZA INSTITUZIO GISA

Ezer aipatzen hasi aurretik eskerrak eman nahi dizkiogu Udako Euskal Unibertsitateari kalean eta komunikabidetan zehaztasun gehiegirik gabe tratatzen ari den gai konpleju hau arlo akademikora bideratu duelako ausardiaz. Historian gorderik geldituko da aurreneko aldiz hemen euskaraz honetaz mintzatu garelako. Komeniko zen aurrerantzean ere gai honetaz gehiago sakontzea batez ere artxiboetako liburu eta izkribuak ikertuz. Baina ez artxibo municipalak bakarrik, baita parrokiak eta diozesanoak ere.

Gure ustez ezinbestekoa da gauza bat argi uztea. Hain zuzen ere askotan alde batera utzi da Eliza instituzioa dela eta, beraz, eginbeharrak eta eskubideak izan ditzakela. Mendeetan zehar horrela azaldu baita Eliza.

BERE JATORRITIK ELIZA, INSTITUZIO GISA, ONDASUNEN JABE IZAN DA

Hasiera hasieratik kristau komunitatea modu konkretuan antolatu zen. Jesusek aukeratutako Hamabi apostoluak zeuden eta haien buru Pedro. Hauen ondorengoak apezpikuak ditugu eta Erromakoa Pedoren ondorengo. Instituzio hau modu jakin batean antolatu zen, gobernu konkretu batekin, doktrina zehatz batekin, kultu berezi batekin eta pobreei laguntzeko baliabide konkretuak sortuz.

Instituzio izate horrek eta irauteko borondateak nahitaezkoa egiten dute ondasunak eduki behar izatea. Bere helburuak lortzeko Elizak sostengu materiala behar du izan: tenpluak, liburuak, jantzi liturgikoak, apezzen mantenua, etab.

Aurreneko hiru mendeetan adibide bat baino gehiago aipa daiteke. Severo enperadorearen garaian (225-235) auzia izandu zen lur sail bat zela eta ardo saltzaile batzuen eta erromako kristau komunitatearen artean. Auzitegiak kristauei arrazoia eman zien. Horrek suposatzen du de facto, kristau komunitateari ondasunen jabe izateko eskubidea aitortzen zitzaioela². Kornelio Aita Santuaren garaian (251-253) Erroman baziren hogeitau bat eliz. IV. mendean Erroman berrogei eliz baziren eta Alejandrian hamar. Tenplu hauek parrokia urbanoen jatorri gisa har ditzazkegu³.

Galiano (260-268) enperadoreak, bere aita Valerianoaren persekuzioaren ondoren kristauei kendutako kanposantu eta kulturako toki guztiak bueltatu zituzkien⁴. Dioklezianoaren persekuzioaren

¹ Iruñeko Elizbarrutiko artxiberoa den Jose Luis Sales Tirapu apezari eskerrak eman nahi dizkiogu bihotz bihotzez eskeini egin dizkigun argibideengatik.

² Jesús ÁLVAREZ GÓMEZ, *Historia de la Iglesia.I. Edad Antigua*, BAC, Madrid 2001, p. 164-165.

³ José ORLANDIS, *Historia de las instituciones de la Iglesia Católica*, Eunsia, Pamplona 2003, p. 120.

⁴ Jesús ÁLVAREZ GÓMEZ, *Historia de la Iglesia.I. Edad Antigua*, BAC, Madrid 2001, p. 94.

ondoren Galerioaren tolerantzia ediktoak (311) kristauen mesederako bi erabaki hartu zituen “ut denuo sint christiani” (kristau taldearen legalizazioa) eta “ut conventicula sua componant” (kulto tokiak eraiki eta edukitzeko baimena)⁵. Azkenik, “Milango ediktua” delakoan (313) itzuli zitzaizkion kristauen korporazioari kendutako ondasunak.

Elizak bere libertatea lortu zuen eta ondoren, donazioen bidez batez ere (enperadore batzuegandik baita zenbait partikularrengandik), bere ondarea handitzeko aukera izan zuen. 321. urtean legeak herentziak jasotzeko eskubidea aitortu zion Elizari⁶.

Aipatzekoa da kulturako edifikazioak eraikitzeaz gain dokumentu zaharretan askotan agertzen zaigu Elizak behartsuen alde egindako lana. Ordurarte ez zen horrelakorik ezagutzen. III. mende erdialdera Erromako Elizak 1.500 behartsu baino gehiago bere kargu zituen. IV. mendean ospitalak eta bestelako harrera egoitzak sortu ziren pobre eta gaixoentzako⁷. Juliano enperadoreak (“apostata” delakoak, alegia) aipatzen du kristautasunari bere harrakasta handia horretatik zetorkiola, batez ere behartsuak atenditzen eta hildakoei lur ematen agertzen zuen arduratik⁸.

ELIZAK BERE JARRAITZAILEENGANDIK APORTAZIO EKONOMIKO UGARI JASO IZAN DU

Enperadore eta handizkien laguntzaz aparte, eliztar soilek ere laguntza ekonomikoa eskeintzen zuten hasieratik. II. mendean san Justinok dio igandeko mezetan denek bere laguntza ekonomikoa ematen zutela eskeintzak aurkeztean, batzuk dirutan eta beste batzuk espeziean⁹. Eraikinak mantentzeko, apezten mantentzeko eta pobreei laguntzeko erabiltzen ziren aportazio horiek¹⁰. Askotan arropak eta oinetakoak ere entregatzen ziren ez zutenei partitzeko. Sinplizio Aita santuak V. mendean honela dekretatu zuen: lau zatitan erabili behar zela mezetan jasotakoa: 1) apezpikua, 2) apezak, 3) kultua eta 4) pobreak¹¹.

ELIZAREN ANTOLAKUNTZA: ELIZBARRUTIA EDO “DIOZESIA” ETA PARROKIA

Bestalde, Elizaren lurralde antolakuntzari dagokionez, elizbarrutiak eta parrokiak sortzen dira. Hasiera batean parrokiak hirietan sortu ziren eta geroxeago ingurune ruralean (*pagus*). Hori dela eta, eliz jabegoaren subjektua eta bizitza eklesialaren protagonista bakarra aurrena diozesia bazen, bere apezpiku buru zuela, ondoren beste esparru txikiago batzuk izango dira protagonistak: parrokiak, monastegiak, etab.¹². Erdi Aroan, pixkanaka eta gorabehera askorekin, parrokia bihurtuko da kristau unibertsoaren instituziorik dinamikoenetako bat. Mendetan zehar instituzio parrokiak lau elementuk osatuko dute batez ere: eliztarrak, parrokoa, jurisdikzio eremua eta ondarea (patrimonioa, ondasunak). Ondare honetan sartzen ziren normalean tenplua, kanposantua¹³, ermitak (garai bateko tenplu parrokiak edo esparru sakratuaren zabaltzea herri bereko beste dermioetara), etab.

⁵ Jesús ÁLVAREZ GÓMEZ, *Historia de la Iglesia*.I, p. 96.

⁶ Jesús ÁLVAREZ GÓMEZ, *Historia de la Iglesia*.I, p. 229.

⁷ EUSEBIO DE CESAREA, *Historia Eclesiástica*, VI, 43, 11.

⁸ Ikusi Juliano enperadoreak Teodoro apez jentilari idatzitako eskutitza: AMIANO MARCELINO, *Epistolario*, 89b: “Nosotros honramos al hospitalario Júpiter y somos más inhospitalarios que los escitas. La indiferencia e insensibilidad de nuestros sacerdotes contrasta con el ejercicio de la filantropía entre los galileos [...]. Haz que se abran algunos hospicios en la ciudad, a fin de que sean partícipes de nuestra humanidad no sólo los necesitados pertenecientes a nuestra religión, sino quienquiera, de cualquier religión [...]. Mientras ningún judío pide limosna, mientras los impíos galileos alimentan sus propios pobres y los nuestros, es vergonzoso saber que nuestros pobres aparezcan desprovistos de toda ayuda por parte nuestra”.

⁹ TERTULIANO, *Apologético*, 39, 5; *Didascalia*, IX, 34, 4-6.

¹⁰ Jesús ÁLVAREZ GÓMEZ, *Historia de la Iglesia*.I. *Edad Antigua*, BAC, Madrid 2001, p. 172 (*Tradición apostólica* 5, 1-2; 28, 1-8).

¹¹ Quintín ALDEA VAQUERO, *Patrimonio eclesiástico*, “Diccionario de Historia Eclesiástica de España” (dir. Quintín ALDEA VAQUERO et al.), III, Madrid, 1973, p. 1888.

¹² Quintín ALDEA VAQUERO, *Patrimonio eclesiástico*, “Diccionario de Historia Eclesiástica de España” (dir. Quintín ALDEA VAQUERO et al.), III, Madrid, 1973, p. 1888.

¹³ “XVII mendeko erdi aldera arte (1630?) elizatarian edo zimitorioan lurperatzen zen. Ondoren, 1630etik 1830 arte, 200 bat urtez, eliza barruan eta geroztik kanposantuetan” (Jose Mari ALEMÁN, *Norenak dira elizak?*, “Mailope” [Araitz eta Larraungo aldizkaria], 2008ko urtarrila, 7 or.).

Hasierako parrokien oinarri materialak askotan bertako jauntxoek jarriak ziren eta elizak hauen menpe egondu ziren luzaro: hori dela eta “berezko elizak” (“iglesias propias”) esaten zaie¹⁴. Geroxeago, “patronato” delakoaz hitzegiterakoan, aipatuko dugu nola Elizaren jerarkia eta zuzenbide kanonikoa saiatu ziren Erdi Aroan jauntxoen autoridadea eta eskusartzea murrizten¹⁵.

PARROKIA ETA KONTZEJUA: “HERRIAZ” ARI GARENEAN, ZER ESAN NAHI DUGU?

Hona hemen gaur tratatzen ari garen kuestiorako puntu garrantzi handiko bat. Hain zuzen ere, Erdi Arotik gure garaietara, gure herrietan jende berberak bi instituzioetako partaide izan ditugu: kontzejua batetik eta parrokia bestetik, gizarte zibileko partaide eta aldi berean gizarte espiritual edo eklesiastikokoak. Bi instituzioak lurralde berean aritzen ziren (dira) eta kasu gehienetan persona berberak osatuak ziren. Bi instituzio hauek ez ziren kontrakoak (batzuetan hika-mikak sortu daitezken arren), are gehiago, elkar lanean aritzeko borondatea zuten herri beraren zerbitzuan. Baina bi persona juridiko ezberdin ziren (dira) eta bakoitzak bere eginkizunak zituen, bere aktuazio esparruak, bere zuzenbide propioa (zibila eta kanonikoa) eta bere sistema ekonomikoa. Alkatea ez zen (ez da) parrokoa (“abadea”), parrokoa ere ez zen alkatea. Era berean kontzejua ez zen parrokia ezta parrokia kontzejua. Biak beste mail goreneko instituzio batzuen barnean zeuden (daude): Nafarroako erresuma, alde batetik, eta Iruñeko elizbarruti edo obispadoa bestetik. Ez daiteke gure herrietako eta gure elizetako historia ongi ulertu bi instituzio hauek bereizi gabe eta, aldi berean, haien arteko harreman estuak kontutan hartu gabe. Horretarako ezinbestekoa da artxibo munizipalekin eta nafarroako artxibo orokorrekin batera parrokietako eta elizbarrutiko artxibo historikoak ikertzea. Hau ahaztuz gero ez da estudio seriorik burutuko¹⁶. Azken finean, “herriaz” mintzatzean kontu handia ibili beharko genuke zertaz mintzatzeko ari garen: “herria” erakunde eta gizarte zibila den aldetik, Nafarroako erresumaren eta erregeen lege menpean, edo “herria” erakunde eta gizarte eklesiastikoa den aldetik (“kristau herria”, alegia), Iruñeko elizbarrutiaren eta apezpikuen lege menpean. Errealitate hau argitzeko eta behar bezala ulertzeko oso abidide egokia dugu 1995eko azaroaren 18an Teruelgo Auzitegi Probintzian izandako auzia (“en que se cuestiona si la propiedad de un templo construido en el siglo XVII corresponde al Ayuntamiento o a la Iglesia”) eta Auzitegiak emandako sententzia¹⁷.

PARROKIAREN OINARRIZKO DIRU ITURRIAK: HAMARRENAK ETA PRIMIZIAK (GURE PARROKIETAKO ARTXIBOETAKO “TAZMIA” ETA “FABRIKA” LIBURUETAN AZALTZEN DIRENAK)

¹⁴ José ORLANDIS, *Historia de las instituciones de la Iglesia Católica*, Eunsa, Pamplona 2003, p. 120.

¹⁵ Eduardus F. REGATILLO, *Institutiones Iuris Canonici*, vol. I, Sal Terrae, Santander 1956, n° 316.

¹⁶ “Como dijo hace ya años Pierre Goubert, sin los libros parroquiales sería imposible la historia cabal de Europa”, cit. por Fernando PÉREZ OLLO, *Tesoros, encantos y destajo del Archivo Diocesano de Pamplona*, “Príncipe de Viana”, 231 (2004), p. 9; Fernando HUALDE, *Archivos parroquiales: patrimonio de la Iglesia*, “Diario de Noticias”, 17-IX-2007, p. 24-25. Iruñeko Elizbarrutiko artxiboa eta parrokietako artxiboak datu iturri emankorrak ditugu zenbait arlotarako, hala nola Artearen historiarako: Ricardo FERNÁNDEZ GRACIA, *Documentación del Archivo Diocesano para el estudio de la historia del Arte navarro. A modo de ejemplo: la fachada de la catedral de Pamplona y los epígonos del Barroco en Navarra*, “Príncipe de Viana”, 231 (2004), p. 88-89.

¹⁷ “En el año 1640 los vecinos del pueblo de Calanda acordaron aportar los bienes necesarios para la edificación de una ermita a la Virgen del Pilar, que se construyó con las aportaciones de los habitantes de la localidad. La Iglesia católica ha venido poseyendo pacíficamente el edificio desde entonces, pero el Obispado no inscribió en el Registro de la Propiedad de Alcañiz su derecho de dominio sobre el citado templo, llamado del Pilar del Milagro, hasta el día 5 de mayo de 1984. Sin embargo, el Ayuntamiento impugnó el asiento registral y solicitó que se declare que el templo es de su propiedad, alegando que el templo en litigio se construyó con las aportaciones particulares de todo el pueblo calandino sobre finales del siglo XVII, que dichas aportaciones consistieron tanto en metálico como en el desinteresado trabajo del pueblo en aras de su construcción y que por clamor popular la propiedad de dicho templo es y ha sido exclusiva y excluyente de la población y por tanto de su Ayuntamiento, órgano representativo máximo que defiende y administra los bienes de la comunidad. La Audiencia, sin embargo, entendió que no es posible considerar acreditado que la parte demandante sea quien ostenta la representación jurídica de los vecinos de Calanda, a los efectos que ahora nos ocupan, ni mucho menos que en algún momento la Corporación referida haya adquirido la propiedad del reiterado templo, aun cuando lo califique como bien municipal de carácter patrimonial, sino que por el contrario debe estimarse que en realidad hubo una donación de bienes y servicios a la Iglesia católica, o mejor, a la Virgen del Pilar, por lo que fue desestimada la pretensión del Ayuntamiento” (Lourdes RUANO ESPINA, *Titularidad e inscripción en el Registro de la Propiedad de los Bienes Inmuebles (Culturales) de la Iglesia*, “Patrimonio Cultural”, 45 [2007], p. 55-74: 58-59; “Revista General de Derecho Canónico y Derecho Eclesiástico del Estado”, 14 [2007], p. 1-26).

Urteak aurrera joan ahala parroki bakoitzak bere sostengurako gisa ezberdinetako laguntzak jasotzen zituen bere kristau edo eliztarrengandik: estola eskubideak, limosnak, donazioak, herentziak, fundazioak... Parrokiak gainera hamarrenak eta primiziak jasoko zituen. Hamarrenak fruituen eta abereen ehuneko hamarra ziren eta primiziak lehen fruituak (40 aletik bat, hau da %2,5)¹⁸. Hamarrenak apezen mantenurako izaten ziren, primiziak, berriz, elizen gastuetarako. Hori dela eta parrokiek bi gisatako kontu liburuak gordetzen dituzte beren artxibo historikoetan. Batetik “tazmia” liburuak: horietan hamarrenak nola jasotzen eta partitzen ziren idazten zen. Bestetik, berriz, “fabrika” liburuak: hauetan primizietatik jasotakoa anotatzen zen eta tenpluan egindako gastu guztiak (obrak, konponketak, jantzi liturgikoak, ontzi sakratuak, ezkilak, irudiak, organoa, organistaren soldata, sakristauarena, etab.)¹⁹.

Zerga hauen jatorri zaharra Israelgo herrian aurki daiteke, Itun Zaharreko *Lebitarra* eta *Deuteronomio* liburuetan hain zuzen, Moisesen legean²⁰. Kristau elkarteari dagokionez, III. mendetik zerga hauen lehendabiziko aztarnak topa daitezke²¹. Bisigodoen garaian mezako denboran eliztarrek hamarrenak eta primiziak eskaintzen zituzten beren borondatez²². Toki batzuetan VI. mendearen azken aldera lege kanonikoak derrigorrezkotzat jotzen zuen zerga hauek ordaintzea²³. XII. mende hasieran hamarrenak kristau denentzat nahitaez ordaindu beharrak bilakatuko dira. Hain justu ere honako produktuen hamarrena ordaintzen zen: baratzeko produktuena, zerealena, ardoarena, fruituena, argizariarena, eztiarena, abereena, artilearena, gaztarena, hegaztien, arrantzarena etab. Zerga hau eklesiastikoa zen -ez zibila (ez erregearena ezta munizipala ere)-, eliztarrek soilik Elizari ordaintzen zioten²⁴. Horregatik kristau ez zenak, eliztar ez zenak, ez zuen horrelako zergarik ordaindu beharrik herriko parrokiari (kasu honetan zeuden musulmanak eta judutarrak Nafarroako Erriberako herrietan, adibidez).

Eklesiastikoa zelako, lege eta autoritate eklesiastikoen arautzen zuten zerga sistema hau. Zenbait kasutan apezpikuek eta bestelako erakunde eklesiastikoen, hala nola Orreagako kolegiatak, beren ardurapean hartzen zituzten parrokia nagusienak eta bertako ondasun sarreren administrazioa. Elizeko autoritateek bazuten ahalmena ere zerga hauen zati bat erregeari (“tercias reales”, “excusado”, “noales” direlakoak) edo beste jauntxo sekular batzuei bideratzeko. Esate baterako, Klemente IV.a Aita Santuak Nafarroako Teobaldo II.a erregeari erreinuan elizek jasotzen zituzten zergen hamarrena eman zion hiru urtez (1267), modu horretan erregeak gurutzada bultzatu ahal izateko²⁵. Beste aldetik, Nafarroako erregeak Iruñerriko parrokiaren primizietako ehuneko hamarra bereganatu nahi izan zuen Uharte-Arakilgo fortifikazioak eta Iruñeko Katedraleko lanak ordaintzeko; baino asmo hau burutu ahal izateko apezpikuari baimena eskatu behar izan zion. Apezpikuak onartu zuen parrokiaren beharrak orniturik gelditzeko baldintzarekin (1423)²⁶.

¹⁸ Horrek esan nahi du nekazaritza eta abelzaintzatik bizi zirenak bakarrik ordaintzen zituztela hamarrenak eta primiziak, hau da, batez ere nekazariak eta abeltzainak eutsi egin diotela historian zehar parrokiari.

¹⁹ Alfredo FLORISTÁN IMÍZCOZ, *Fondos del Archivo Diocesano de Pamplona para el estudio de la Edad Moderna*, “Príncipe de Viana”, 231 (2004), p. 32. 1590eko Iruñeko sinodoak tazmia eta primizia liburuaren erabilera arautu zuen (*Constituciones sinodales del Obispado de Pamplona*, Pamplona 1591, p. 86).

²⁰ “Urtero zeuen lurreko uztaren emaitzen hamarrena bereiziko duzue”. (Dt 14,22); “Lurreko emaitzen hamarrenak ere bai ereindakoarenak, bai arbola fruituenak Jaunarenak dira eta Berari daude sagaratuak [...] Abereei dagokienez, abelgorria nahiz abere xehea izan, hamarretik bat Jaunari sagaratu zaio, zozketa bidez aukeratuz.” (Lb 27,30-32); “Jaunak zure Jainkoak ondareztat emango dizun lurraldean sartu, haren jabe egin eta bertan biziko zarenean, Jaunak emandako lurraldeak ekarritako emaitza guztien lehen fruituak saski batean hartu eta Jaunak zure Jainkoak bizileku eta kulturekutzat aukeratuko duen tokira joango zara [...] Apaizak zure eskuetatik saskia hartu eta Jaunaren zure Jainkoaren aldare aurrean ipiniko du.” (Dt 26,1-4).

²¹ *Didascalia*, IX, 34, 5 y 35; *Constituciones apostólicas*, VII, 29, 1-3; Jesús ÁLVAREZ GÓMEZ, *Historia de la Iglesia. I. Edad Antigua*, BAC, Madrid 2001, p. 173.

²² Quintín ALDEA VAQUERO, *Patrimonio eclesiástico*, “Diccionario de Historia Eclesiástica de España” (dir. Quintín ALDEA VAQUERO et al.), III, Madrid, 1973, p. 1888.

²³ Mâçoneko sinodoak (585) hala agindu zuen Frantzian: Román FELONES MORRÁS, *Contribución al estudio de la Iglesia del siglo XIII: el libro del Rediezmo de 1268 (I). Estudio y valoración*, “Príncipe de Viana”, 43 (1982), 146 or.

²⁴ Betire elizaren hamarrenak ez ditugu izen bereko beste zerga zibilekin nahastu behar. Adibidez, bisigotoen garaian *decimum* izena zuen lurrengatik ordaintzen zen zerga batek. Cf. Gonzalo MARTÍNEZ DíEZ, *Diezmo*, “Diccionario de Historia Eclesiástica de España” (dir. Quintín ALDEA VAQUERO et al.), II, Madrid, 1972, p. 757.

²⁵ Román FELONES MORRÁS, *Contribución al estudio de la Iglesia del siglo XIII: el libro del Rediezmo de 1268 (I). Estudio y valoración*, “Príncipe de Viana”, 43 (1982), 139 or. Hori dela eta, egin zen Nafarroan “Libro del Rediezmo” delakoa.

²⁶ José Ramón CASTRO ÁLAVA, *Catálogo del Archivo General. Sección de Comptos*, Pamplona, XXXV.

Elizbarruti edo obispado bakoitzean ere bertako sinodo edo eliz-batzarrek arautu zuten zerga mota hau: hala nola, Iruñen, Arnaldo Barbazan apezpikuaren sinodoak (1354) edo Alejandro Cesarini kardenalarenak (1531)²⁷. Aro modernoan 1590eko Iruñeko sinodoak arautuko ditu XIX. menderarte hamarrenak eta primiziak -Elizaren gainerako hainbat erakunde bezala-. Sinodo honetan adierazten da elizbarrutiko persona guztiak Jainkoagandik jasotako fruituen hamarrena eman behar dutela²⁸.

Hamarrenen instituzio honek gora behera franko izan zituen mendeetan zehar. Laurden bat apezpikuarentzat zen, eta beste hiru laurdenetatik erdia parrokoarentzat -bere eta pobreen mantenurako- eta beste erdia parroko kabildoarentzat (hau da, parroko gainerako apezpikuentzat).

Primiziak, aldiz, ez zuen apenas inolako aldaketarik jasan historian zehar. Primizia -edo "Elizaren primizia", liburu parrokialetan aipatzen den bezala- hiru urtetatik jasotzen zen kontsideratzen baitzen bi urte emankorrek zirela eta bestea ez ordea. Askotan errentan ematen zen eta horrek elizaren fabrikari diru sarrera egonkorra ematen zion. Primizien errentamendua publikoki eta notarioaren aurrean egin beharra zegoen²⁹. 1590eko Iruñeko sinodoak zioen primiziak oso-osorik parrokiari ordaindu beharra zirela. Primizia gordetzeko eta administratzeko primiziaren etxea eta primiziero edo maiordomoak sortu ziren. Aipatutako sinodoak eskatzen zuen bi maiordomo izatea parrokiari bakoitzean bata eliz-gizona eta bestea sekularra elizen ondasun hauek defendatzeko³⁰. Maiordomoei soldata eman behar zitzaizkien eta elizen ondasunak gastatzeko -diru kopuru handia gastatzeko, beinik behin ezinbestekoa zen apezpikuaren edo bikario nagusiaren baimena³¹. Maiordomo hauek guztiek, bai eliz-gizonek bai sekularrek, bai parrokoek bai gainerako eliz-erakundekoek (ospitaleak, ermitak, katedralak, etab.) apezpikuari edo bere ordezkariari eman behar zitzaizkien kontuak urtero³². Kontu emate horietan nahi izanez gero herriko ordezkariak presente egon zitezkeen ("a las cuentas que tomaren los visitadores de las primicias se hallen los jurados o justicias del pueblo, si quisieren")³³. Sinodoak agindu zuen eliz bakoitzean sakristaua egon beharko zela eta primizietatik ordaindu behar zitzaioela³⁴. Aldi berean agindu zuen parrokiari bakoitzeko abade, erretore eta bikarioak etxe parrokialean bizi behar zirela eta horrelako etxerik ez zen lekuetan edo gaizki zegoen lekuetan etxe hori egin behar zela primizien diruz ordainduta³⁵. Ermita dagokienez, sinodoak agindu zuen giltzez itxita egotea eta ongi mantentzea ermita bakoitzaren limosna eta berezko errentei esker³⁶. Azkenik, aipatutako sinodoak eliza, ermita, ospitale eta eliz erakunde guztien ondasunen inbentarioa egiteko agindu zuen³⁷.

Parrokietako fabrika liburutan, egoera oso ezberdinen artean, elizaren primiziak nola erabiltzen ziren aurki daitezke: obrak eta konponketak³⁸, sakristauen eta organisten soldata... Adibide gisa Uharte Arakilgo kasu batzuk aipa ditzagun: presbiterioa eta eliz atariko harlosak egin zireneko gastuetan, harginari ordaindutakoaz gain, sei gurdi harriz beteak eramane zizuten eliztarrentzako jana ere ordaindu zen (1714)³⁹; urte batzuk beranduago parrokiak 2.400 erreale ordaindu zitzaizkion "a la villa, por el acarreto de todo material para las obras nuevas de la parroquia" (1786ko kontuak)⁴⁰; 1789an parrokiak 1.714 erreale eta 8 marabedi itzuli zitzaizkion udalari honek aurreratu baitzion diru hori obrak ordaindu ahal izateko⁴¹; 1790ean parrokiak 5.359 erreale eta 19 marabedi jaso zituen maileguan udalagandik "cuya cantidad es para mayor suma que la iglesia debe a la villa por el adelantamiento que ésta le hizo cuando

²⁷ FRANCISCO CASTELAR RODRÍGUEZ et al. (ed.), *Sinodycon hispanum. VIII. Calaborra-La Calzada y Pamplona*, BAC, Madrid 2007, p. 379, 433-436 y 761-765.

²⁸ Bernardo de ROJAS y SANDOVAL, *Constituciones synodales del Obispado de Pamplona*, Pamplona 1591, f. 84vto.

²⁹ *Constituciones sinodales del Obispado de Pamplona*, Pamplona 1591, fol. 89vto.

³⁰ *Constituciones sinodales del Obispado de Pamplona*, Pamplona 1591, fol. 88vto.

³¹ *Constituciones sinodales del Obispado de Pamplona*, Pamplona 1591, fol. 90rto.

³² *Constituciones sinodales del Obispado de Pamplona*, Pamplona 1591, fol. 93rto.

³³ *Constituciones sinodales del Obispado de Pamplona*, Pamplona 1591, fol. 90rto.

³⁴ *Constituciones sinodales del Obispado de Pamplona*, Pamplona 1591, fol. 31.

³⁵ *Constituciones sinodales del Obispado de Pamplona*, Pamplona 1591, fol. 70.

³⁶ *Constituciones sinodales del Obispado de Pamplona*, Pamplona 1591, fol. 91vto.

³⁷ *Constituciones sinodales del Obispado de Pamplona*, Pamplona 1591, fol. 89rto, 100vto, 104 rto.

³⁸ 1590eko sinodoan arautzen da ere elizetako obrak nola egin behar diren: *Constituciones sinodales del Obispado de Pamplona*, Pamplona 1591, fol. 122-125 (*De ecclesiis aedificandis*).

³⁹ UHARTE ARAKIL, San Juan Bataiatzaile Parrokiko Artxiboa, *Libro de fábrica (1714-1882)*, fol. 2vto.

⁴⁰ UHARTE ARAKIL, San Juan Bataiatzaile Parrokiko Artxiboa, *Libro de fábrica (1714-1882)*, fol. 141vto.

⁴¹ UHARTE ARAKIL, San Juan Bataiatzaile Parrokiko Artxiboa, *Libro de fábrica (1714-1882)*, fol. 160vto.

se ejecutaron las obras nuevas de la parroquia”⁴²; 1797an parrokiak itzuli zion udalari zor zion guztia⁴³. Kasu hauetan argi ta garbi ikus daiteke nola bereizten ziren gizarte bereko bi erakundeak (parrokia - udala) eta haien ekonomia.

Batzuetan ongile partikularrak dira dirua ematen dutenak, baita parrokoak ere. Esate baterako, Leitzeko parrokiako erretaula nagusian ikus daiteken san Migelen irudia, Pedro de Soravillak egindakoa, 1735ean bertako abade Fermin Zabaletak ordaindu eta parrokiari erregalatu zion⁴⁴. Martin Errazuk, Iruñeko katedraleko txantreak, berriz, Uharte Arakilgo parrokiari zilarrezko gurutzua eta bi kopoi erregalatu zizkion 1714ean⁴⁵.

ERAKUNDE ZIBILEN PRESENTZIA PROZESU HONETAN

Gure parroki gehienak primizien bidez mantendu izan dira, hau da parrokiako diruz, eliztarren lan eta diruz. Lege kanonikoak arautzen zituen horiek guztiak. Halere instituzio zibilek ere askotan parte hartu izan dute Elizaren prozesu horretan, bi aginteak (zibila eta eklesiastikoa) elkarrekin aritzen baitziren lanean. Gure garaietan akaso ez da ongi entenditzen, baino garai hartako mentalitatea oso bestelakoa zen. Autoritate zibilak kristauak ziren eta erakunde zibilek ere Elizak irakatsitako kristau fedea, morala eta ikuspegia onartzen zituzten oinarri bezala beren eginbeharra betetzeko. Haientzako Elizari laguntzea komenigarria zen, are gehiago, herriaren onura bilatzeko ezinbestekotzat jotzen zen elizaren lana erraztea⁴⁶. Bestalde, Elizak bere gain hartzen zituen eta kristauen diruz atenditzen zituen behartsuak, gaixoak, umezurtzak,... eta beste zerbitzu asko eskeintzen zituen erakunde zibilen mesederako⁴⁷. Elizak onartzen zuen askotan autoritate zibilen laguntza eta zaintza parrokiako ondasunen administrazioa⁴⁸.

Beste erakunde bat aipa dezagun horretaz behar bezala hitzegin ahal izateko: Patronatoa.

PATRONATO ESKUBIDEA

Patronatoa aspaldiko instituzioa dugu, zuzenbide erromatarretik datorrena (Teodosio eta Justiniano enperadoreen lege bildumetan aipatzen da) eta elizak eraikitze eta mantentzeko oso inportantea izan zena. Alde honetatik, erakunde honek aldaketa eta interpretazio ezberdinak jasan ditu mendeetan zehar. Erdi Aroko lehenbiziko mendeetan, VI. mendetik XII. menderarte gutxi gora behera, patronatoa berezko elizen errealitateari lotuta azaltzen zaigu. Aldi berean, garai haietan Eliza saiatu zen

⁴² UHARTE ARAKIL, San Juan Bataiatzaile Parrokiko Artxiboa, *Libro de fábrica (1714-1882)*, fol. 166.

⁴³ UHARTE ARAKIL, San Juan Bataiatzaile Parrokiko Artxiboa, *Libro de fábrica (1714-1882)*, fol. 186vto.

⁴⁴ LEITZA, San Migel Parrokiko Artxiboa, *Libro de fábrica (1679-1806)*, 1734-1735 urteko kontuak.

⁴⁵ UHARTE ARAKIL, San Juan Bataiatzaile Parrokiko Artxiboa, *Libro de fábrica (1714-1882)*, fol. 3vto-4. Pedro Luis ECHEVERRÍA GONÍ, Ricardo FERNÁNDEZ GRACIA, *La Parroquia de San Juan en el conjunto urbano de Huarte Araquil*, Pamplona 1987, p. 52, 115.

⁴⁶ “Eliztarrek, bai orain eta bai lehen ere, elizei zutik eusten edo berriak egiten lagundu izan dute; eta Erakunde publikoen dirulaguntza edo subentzioak ere izan dira berriak egiteko eta zaharrak txukuntzeko” (Jose Mari ALEMAN, *Norenak dira elizak?*, “Mailope” [Araitz eta Larraungo aldizkaria], 2008ko urtarrila, 7 or.).

⁴⁷ Esate baterako, oraindik udal artxiboak existitzen ez zirenean Parrokiak gordetzen zituen herriko zenbait dokumentu. 2008ko maiatzaren 9an Oibarko Udalak eskertu egin zion ofizialki bertako San Pedro Parrokiari honek zentzu honetan egindakoagatik: “En presencia en el Acto de la Sesión del parroco de Aibar/Oibar D. Miguel Bezunarte Azparren, se procede a la firma del documento por parte del Alcalde D. Manuel Martínez Aldunate, en representación del Ayuntamiento de Aibar/Oibar y de D. Miguel Bezunarte Azparren, Parroco de Aibar/Oibar, de la entrega por la Parroquia de Aibar/Oibar al Ayuntamiento del pergamino original del privilegio original de hidalguía universal, concedido a la villa de Aibar por el Rey Carlos III el Noble en 1.397. Así mismo se hace entrega por la Parroquia de la Copia de 1.917, del Pergamino de la Tregua de Paz firmada por Orden Real entre los Concejos de Sanguesa y Aibar en el año 1.382. Al efecto la Corporación acuerda: 1º- Recibir los pergaminos entregados por la Parroquia de Aibar/Oibar, para su custodia y conservación en el Archivo Municipal; 2º- Agradecer públicamente a la Parroquia de Aibar/Oibar, la celosa custodia y conservación durante más de seis siglos del Privilegio de hidalguía concedido en 1397 a la villa de Aibar, por el Rey Carlos III el Noble y de la copia de 1.917 del pergamino de la Tregua de Paz, firmada por Orden Real entre los Concejos de Sanguesa y Aibar en 1.382”.

⁴⁸ *Constituciones sinodales del Obispado de Pamplona*, Pamplona 1591, fol. 89rto.

pixkanaka tenpluak beren jauntxoengandik askatzen⁴⁹. Prozesu honetan ikaragarritzko garrantzia izan zuen erreforma gregorianoak eta honek ekarritako zuzenbide kanonikoaren indartzeak. Aginte eklesiastikoaren indartze bide hau segituz, Alejandro III.a Aita Santuak (1159-1181) arautu zuen patronatoa eta Trentoko Kontzilioak, XVI. mendean, arau horiek berak ametitu zituen. Egoera hau 1917ko kode kanonikoa argitaratu arte mantendu zen⁵⁰.

Azken mendeetan zuzenbide kanonikoan jaso eta onartu den patronato eskubidea zera dugu: Elizak bere ongileei esker ona agertzeko izan duen modua. Tenplua eraikitzeke lur sail bat ematen zuenari, eliza eraikitzen zuenari eta kultu gastuetarako beharrezkoa zena “dotatzen” zuenari patronato eskubidea ematen zitzaion eliz horren gain bere eskubide eta obligazioekin⁵¹. Honako hauek ditugu patronoen betebeharrak⁵²: 1) Ordinarioari abisatzea elizaren ondasunak gaizki erabiltzen zirenean; 2) eliza berreraikitzea edo ordinarioaren ustez egin beharreko konponketak egitea, 1186. kanonak dioen bezala elizak horretarako dirurik ez zuenean; 3) errentak osatzea eliza horren egoera ekonomikoa oso txarra zenean. Bestalde, patronoen eskubideak hiru gisatakoak ziren⁵³: 1) Presentazio eskubidea, hau da, elizerako edo benefiziorako apeza aurkezteko eskubidea⁵⁴; 2) mantenu eskubidea: elizeko errentetatik jatekoa hartzea premian bere errurik gabe suertatuz gero; 3) ohorezko eskubideak: bere familiaren armarrria elizan ipintzea, toki berezi bat edukitzea (ez presbiterioan ordea), etab.

Patronoa izan zitekeen jauntxo partikular bat (Valdespinako markesa Astigarragako parrokiaren kasuan, esate baterako), beste erakunde eklesiastiko bat (Orreagako kolejiata), edo instituzio zibil bat (herritarrak beren kontzejuakin...). Hirugarren kasuan patronatoa bi gisatakoa izan zitekeen: “mere lego” (hau da, kontzejuak edo udalak hartzen zuen patronatoaren ardura) edo “mixtoa” (kontzejua eta parrokiako kabildoarena). Betiere dena primiziaren bidez ordainduz.

Ez zen beti berbera patrono “elizgilea” eta apeza aurkezten edo aukeratzen zuena: Uharte Arakilen, adibidez, Iruñeko katedraleko txantreak aurkezten zuen apeza (berak zuen presentazio eskubidea) eta herria zen elizeko fabrikaren patronoa.

Patronato eskubidea ere gal zitekeen zenbait kasutan: Aulki Santuak erreboka zezaken; patronoak ere uko egin zezaioken bere eskubideari; patronoak simonia, heresia, zisma edo apostasia eginez gero edo elizeko ondasunak bereganatuz gero bere eskubidea galtzen zuen.

XIX. mendean patronato gehienak desagertu ziren; gutxi batzuk iraun zuten ordea XX. menderarte eta baten bat mende honetan sortua izan zen. Kasu honetan dago Nafarroako Urraul Goitin dagoen Santa Fe ermitari dagokiona⁵⁵. Vatikanoko II. Kontzilioak (1962-1965) eskatu zien patrono partikularrei (jauntxoei) beren presentazio eskubideei uko egiteko. Hala egin zuen esate baterako Astigarragako Valdespinako markesak Donostiko Setien apezpikuaren garaian.

⁴⁹ Ikusi Magdalena RODRÍGUEZ GIL, *Consideraciones sobre una antigua polémica: las Iglesias propias*, “Cuadernos de Historia del Derecho”, 1999 (6), p. 247-272.

⁵⁰ Eduardus F. REGATILLO, *Institutiones Iuris Canonici*, vol. I, Sal Terrae, Santander 1956, nº 316.

⁵¹ 1448. Kanonaren komentarioa: *Código de Derecho Canónico* (ed. Lorenzo MIGUÉLEZ DOMÍNGUEZ et al.), BAC, Madrid 1949.

⁵² *Código de Derecho Canónico* (ed. Lorenzo MIGUÉLEZ DOMÍNGUEZ et al.), BAC, Madrid 1949, can. 1469.

⁵³ *Código de Derecho Canónico* (ed. Lorenzo MIGUÉLEZ DOMÍNGUEZ et al.), BAC, Madrid 1949, can. 1455.

⁵⁴ Parrokoak izendatzeko moduak ez ziren beti berdinak izan. Zenbait lurraldetan apezten eta eliztar batzuen artean aukeratzen zituzten gero apezpikuak kargua emateko. Parrokia propioetan eta patronato eskubidea existitzen zen kasuetan, jauntxo edo erakunde batek presentazio eskubidea edukitzen zuen. Lege kanonikoa saiatu zen presentazio hori arautzen eta baldintzatzen (José ORLANDIS, *Historia de las instituciones de la Iglesia Católica*, Eunsa, Pamplona 2003, p. 121).

⁵⁵ 1920. urtean errestituratu egin zen Santa Fe ermitaren gain Urraul Goitiko udalak izandako garai bateko patronatoa. Bertan argi eta garbi bereizi egin ziren patronatoa eta jabetza: “1. El Ayuntamiento del Valle de Urraul Alto, como patrono del priorato de Santa Fe, reconoce a favor de la mitra de la Diócesis de Pamplona el derecho de propiedad sobre la iglesia de Santa Fe con todos sus bienes muebles e inmuebles, derechos, censos y créditos que pertenezcan en cualquier tiempo al priorato; y con el fin de que este derecho sea por siempre reconocido por todos los ayuntamientos del Valle que en lo sucesivo sean, se estampará este documento en el libro de actas del mismo y se entregará al ordinario una copia para que sea guardada en el Archivo Diocesano. 2. El Excmo e Ilmo Sr. Obispo de Pamplona, por sí y por sus sucesores, otorga, concede y reconoce a favor del Ayuntamiento del Valle de Urraul Alto el derecho de patronato sobre el priorato de Santa Fe con todos los derechos, facultades, privilegios, cargas y obligaciones propios de los patronos, concediéndole, además, la libre administración de todos los bienes que al priorato pertenezcan, debiendo el señor patrono formular un inventario de todos esos bienes, entregando una copia autorizada del mismo para que sea guardada en el citado Archivo Diocesano, en el cual inventario se irán anotando oportunamente todas las altas y bajas originadas por las nuevas adquisiciones o pérdida o destrucción de los objetos existentes” (Archivo Diocesano de Pamplona, *Epáraz: Caja propia*, nº 3).

XIX. MENDEKO GORABEHERAK

XIX. mendeko gerrateen ondorioz (frantzesada, karlistadak...) parrokiek asko sufritu zuten eta beren ondareak ere asko gutxitu ziren. Parroki batzutan ere elizeko zilarra (ontzi sakratuak, gurutzeak...) saldu zen herriaren premiei aurre egiteko. Kontzejuak diru hori bueltatzeko konpromisoa hartzen zuten, halere kasu gehienetan ez zen posible izan eta barkatu egin zitzairen.

Estatu liberalak, zor handia zuenez gero, desamortizazio bat baino gehiago burutu zituen. Eliza kaltetuenetako bat izan zen. Desamortizaziorik aipagarrienak Mendizabalena eta Madozena izan ziren. Orden erlijiosoei eta parrokiei ondasun pilo ikaragarria kendu egin zitzairen saltzeko⁵⁶.

1837ko legeak (1837-VII-29) monasterio, komentu, kolejio, kongregazio eta etxe erlijioso guztiak desagertzeko agintzarekin batera hamarrenak eta primiziak bertan behera utzi zituen⁵⁷. 1841eko abuztuaren 14ko errege dekretuak behin betiko deuseztatu zituen. Jendeak ordea, hamarrenak ez, baino primiziak boluntarioki ordaintzen zituen indar publikoak erabat debekatu arte⁵⁸. 1851. urtean Aulki Santuak Españarekin konkordatoa sinatu zuen. Bertan Elizak bere ondasunak berreskuratzeari uko egiten zion (ezinezkoa baitzen kasu askotan) eta ordainean Estatuak Elizaren gastuei aurre egiteko urtero subentzia emateko konpromisoa hartu zuen. Horri “culto y clero” deitu zitzaion. Edozein kasutan, hamarrenak eta primiziak baino askozaz ere txikiagoak ziren kopuru horiek⁵⁹.

1881ean Iruñeko elizbarrutiko parrokien antolakuntza berria gauzatu zen egoera berriari egokitu asmoz (“Arreglo parroquial” deitu zitzaion honi). Aldi berean dekretatu zen parroki bakoitzaren administrazioa bertako apezek egin beharko zutela eliztarren laguntzakin (“Junta de Fábrica” delakoa osatuz)⁶⁰. Patronatoak desagertu ziren eta harrezkero kontzejuak ez zuten parte hartzen parroki ondasunen zaintzan.

JABEGO ERREGISTROA ETA TENPLU KATOLIKOEN INMATRIKULAZIOA⁶¹

1861eko otsailaren 8ko lege hipotekarioak sortu zuen Jabego Erregistroa ondasun higiezinak inskribitzeko (lehenago ez zen mota honetako erregistrorik existitzen eta inskribitzeko modurik ez zegoen beraz). 1863ko azaroaren 6ko Errege dekretuak arautu zuen. Hasieratik zenbait ondasun inskripzioetik salbuespenak ziren: Estatuarenak, publikoak zirenak, hala nola, itsas bazterrak, errekek, errepideak eta bestelako bideak, burnizkoak izan ezik, kaleak, plazak... eta kulto katolikorako destinaturiko tenpluak. Francoren garaian lege hipotekario berria argitara eman zen. 1947an beste dekretu batek inskripzioen egoera berdin mantendu zuen. Erreklamendu hipotekarioak (393/1959) ere bere 5. artikuluan jaso zuen salbuespen hori.

Denek ez zuten modu berean interpretatu salbuespena baino kasu askotan elizari ukatu egin zitzaion tenpluak inskribitzea. Arau honek, praktikan, elizarentzako diskriminazio bat izan da eta kaltegarria gainera, ezin izan baitu bere tenpluak erregistroaren babespean inskribitu.

Etxe parrokiak, lur sailei eta bestelako parrokien eta elizbarrutien ondasunei dagokionez ez zen horrelako salbuespenik. Nafarroako kasuan 1930eko hamarkadan horietako asko inmatrikulatu izan dira erregistroan. Beste batzuk beranduago ere 1980eko hamarkadan, etab. Baino tenpluak ez arestian aipatutako salbuespena zela eta.

⁵⁶ José María MUTILOA POZA, *La desamortización eclesiástica en Navarra*, Eunsa, Pamplona 1972; Javier María DONÉZAR DIEZ DE ULZURRUN, *Navarra y la desamortización de Mendizábal (1836-1851)*, Institución Príncipe de Viana, Pamplona 1991.

⁵⁷ Quintín ALDEA VAQUERO, *Patrimonio eclesiástico*, “Diccionario de Historia Eclesiástica de España” (dir. Quintín ALDEA VAQUERO et al.), III, Madrid, 1973, p. 1892.

⁵⁸ Gonzalo MARTÍNEZ DIEZ, *Diezmo*, “Diccionario de Historia Eclesiástica de España” (dir. Quintín ALDEA VAQUERO et al.), II, Madrid, 1972, p. 757.

⁵⁹ Horregatik ere gure herrietan XIX eta XX. mendeetan gehiago ahaleginu dira kontzejuak, udalak eta partikularrak elizari behar zuen laguntza ematen. Azken hamarkadetan batez ere eliztarrak dira bere parrokiak matentzen dituztenak salbuespenak salbuespen.

⁶⁰ “Boletín Oficial Eclesiástico del Obispado de Pamplona”, 370 (3-I-1881), p. 3-134 (*Arreglo parroquial del Obispado*); 394 (15-XII-1881), p. 513-515 (*Cuentas de Fábrica*).

⁶¹ Lourdes RUANO ESPINA, *Titularidad e inscripción en el Registro de la Propiedad de los Bienes Inmuebles (Culturales) de la Iglesia*, “Patrimonio Cultural”, 45 (2007), p. 55-74: 64-68. Gai honeri buruz ikus daiteke baita ere Lourdes RUANO ESPINA, *Régimen jurídico registral de los bienes de las confesiones religiosas y su tratamiento jurisprudencial*, Aranzadi, Iruñea 2005.

1998an, Valentziako parroko baten eskabidea eta errekurtsioa medio, 1867/1998 Errege dekretuak salbuespen hori baliogabetu du inkonstituzionaltzat hartuz (musulmanek beren mezkitak inmatrikulatzeko eskubidea badute, eta protestanteek haien otoitz lekuak, zer dela eta ez Eliza katolikoak bere tenpluak?). Horrek eskubidea eman dio Elizari bere tenpluak ere nahi izanez gero inmatrikulatzeko. Zenbait elizbarrutitan inmatrikulatu dira, besteak beste gure Iruñeko elizbarruti honetan. Inskribitzeak ez du jabetza aldatzen, publikoa egiten du eta horrekin segurtasun juridikoa bilatzen da. Elizak bere ondasunak inskribitzean batzutan (berriak direnean) obra berriaren titulua aurkezten du; bestetan jabetza titulua ere erakusten du existitzen den kasutan. Eta azkenik, titulurik existitzen ez denean, 206. artikulua administrazio publikoaren gisa Apezpikuari ziurtagiria luzatzeko baimena ematen dio. Edukitza baketsua normalean demostratzeko zailtasunik ez da egoten.

Eliz parrokiak parrokiarenak dira (parrokiek beren nortasun juridikoa dute, baita zuzenbide zibilararen aldetik). Segurtasun juridiko handiagoa izateko inskripzioa elizbarrutiaren (diozesiaren) izenean egin da baino argi utziz parrokiarenak direla⁶².

Eliza kristauak kristauenak dira, kristau herriarenak, azken finean.

⁶². Apez etxe bat edo parrokiako lur sailen bat saltzean diru hori parrokiarentzako izaten da. Bertako tenplua konpontzeko askotan egin dira horrelakoak (Intza, Irañeta...).